

NÕUKOGUDE LÄÄNE VAATENURK LÄÄNE NÕUKOGUDE- UURINGUTELE

Epp Annus. Soviet Postcolonial Studies. A View from the Western Borderlands. London–New York: Routledge, 2018. 281 lk.

Epp Annus on oma monograafia pealkirjastanud väga neutraalselt, võib öelda, et isegi töö tähtsust pisendades. Tekitab ju sõna *studies* eelarvamuse, nagu oleks raamatuks koondatud hulk iseseisvaid uurimusi, mida ei seo rohkem kui üksnes aines – nõukogude postkolonialism. Eelarvamus saab kummutatud juba esimeste peatükkidega: tegu on väga hästi komponeeritud monograafiaga, mis võtab süstemaatiliselt fookusesse nõukogude tegelikkuse erinevad tahud.

Kui välja arvata võib-olla veidi raskepärane, pikk ja tihe sissejuhatus, on ülejäänud raamat keskmisele humanitaarvõi sotsiaalteadusliku taustaga teadlasele naudinguga loetav. Monograafia esimeses kolmes peatükis on põhirõhk teoreetilisel analüüsil, täpsemalt, kas ja mil määral sobib postkolonialistlik lähenemine nõukogude tegelikkuse analüüsiks. Minu hinnangul on see monograafia kõige huvitavam osa. Sellele järgneb juba nõukogude tegelikkuse detailne ja faktirohke analüüs sellesama teooria vaatenurgast. Eesti lugejale on palju

sellest tuttav, aga lääne lugejaskonda silmas pidades täidab teos kindlasti ka valgustuslikku ülesannet, mis on igati tervitatav.

Raamatu esimene peatükk on pühendatud nõukogude süsteemi olemuse klaarimisele: kas tegu oli paljurahvuselise riigiga, mille kõik alamad olid seaduse ees võrdsed, või impeeriumiga, mis oli jõuga liitnud enda külge erinevaid maid ja rahvaid. Ja mis fenomen see impeerium üldse on: kas objektiivne olemusvorm või subjektiivne tajuuksus. Sama huvitav on ka küsimus, kas Nõukogude Liit oli koloniseeriv riik – vähemalt Baltimaade kontekstis –, sest kuidas üldse saab rääkida väljakujunenud riikide koloniseerimisest – tavaliselt ju saavad kolooniatest riigid, mitte vastupidi.

Impeeriumi olemuse küsimuses võtab Annus mõõduka seisukoha: impeerium pole ei olemusvorm ega tajuuksus, vaid pidevas arengus olev formatsioon, nagu rahvuski. Ta lähtub seisukohast, et riiki eristab impeeriumist võimu legitiimsuse määr: riigi puhul tunnustavad alamad kohaliku võimu legitiimsust, mis omakorda tunnustab keskvoimu legitiimsust, aga impeeriumi puhul puudub legitiimsus vähemalt ühel astmel. Sellest lähtuvalt argumenteerib autor, et

N. Liit alustas mitmerahvuselise riigina, kuid kujunes vähemalt Teise maailmasõja lõpuks impeeriumiks, mis kasutas keskuse võimuvahendeid äärealade moderniseerimiseks ja kultuuriliseks unifitseerimiseks.

Samas näitab Annus, et nõukogude režiim ei oleks suutnud aastakümneid toimida, kui sel oleks legitiimsus täiesti puudunud, ja et alamate kuulekuse ja kaasatöötamise saavutamiseks kasutas võimuaparaat keerukaid strateegiaid alates küüditamisest, ajaloo ümberkirjutamisest, jõustruktuuride kohaloleku näitamisest, rahvustunde ilmingute repressioonist kuni nõukogude rituaalide ja tähtpäevade juurutamiseni. Meetodid, mis Stalini ajal olid avalikud ja jõhkrad, muutusid hillitsetumaks hilisemal perioodil, kuid süsteemse vägivalla kohalolu oli kogu aeg tunda ja mõjutas riigialamate igapäevaelu pidevalt.

Põhjus, miks kogu üritus lõpuks siiski läbi kukkus, peitub Annuse hinnangul asjaolus, et nõukogude pedagoogiline narratiiv ei suutnud tekitada äärealade rahvastikus riigi kui terviku suhtes ühendavat *meie*-tunnet. Jutt nõukogude riigiks ühinenud vennalikest rahvastest, kes ühiselt ehitavad paremat, ekspluateerimisest vaba tulevikku, oli liiga suures vastuolus riigi tegelike praktikate ja majandusliku suutlikkusega, mistõttu annekteeritud Balti rahvastes ei kadunud tunne, et kodanlikul ajal oli elu ilusam ja rahvas õnnelikum.

Tugev emotsionaalne side nõukogudeeelseste rahvusidentiteetidega on Annuse hinnangul põhitegur, mille tõttu impeeriumi nõrgenemisel toimus Balti riikides kiire rahvuslik mobilisatsioon. Suurepärase rahvusloomeüritusena toob ta esile Balti keti, mis sidus inimeste isikliku osaluse ja osaduse rahvuse kui terviku ajaloolisse narratiivi. Pole kahtlust, et laulva revolutsiooni massiliikumises osalejad tajusid oma rahvust objektiivse ja olemusliku kollektiivse tegijana, mis on oma ajaloolise saatuse enda kätte võtnud.

Rahvuslike nähtuste tõlgendamisel kerkib paratamatult esile hell essentsialismi teema. Essentsialism on vaade, mille kohaselt ühiskondlikel kategooriatel on oma süvareaalsus või tõeline olemus. Essentsialistlike seisukohtade esitamist peetakse tänapäeva humanitaar- ja sotsiaalteadustes üdini naeruväärseks ja selle sildiga võib kergesti kahjustada teadlase erialast usaldusväärsust. Epp Annusel on piisavalt julgust öelda, et hirm essentsialismi ees tuleb ületada, sest ei saa loobuda sotsiaalsete nähtuste olemuse uurimisest lihtsalt seetõttu, et ülitundlikud sotsiaalteadlased võivad juba sellises küsimusepüstituses näha essentsialistliku ühiskonnakäsitluse õigustamist.

Mõnevõrra kasutab ka Annus ise essentsialismi mõistet sildistavana, eeskätt äärealade rahvuslike identiteetide ja imperiaalse identiteedi *meie* ja *nemad* vastanduse käsitlemisel. Kahtlemata teravdas imperiaalne rahvuskontakt eri identiteediga inimestel omavaheliste erisuste tunnetamist, mida omakorda võimendas põhirahvuste enesekaitsereaktsioon. Identiteedi vastanduvaks tõlgendamiseks andsid palju põhjust juba esimestes kontaktides ilmnevad suured kultuurierinevused: kotimehed ehk sõjajärgsed näljapõgenikud, aga laiemalt kogu nõukogude mentaliteet, mis avaldus purjus miilitsates, kombineedes ohvitseriprouades ja üldse kogu „vene värgis”, mis eristus kohalikus komberuumis teravalt. Pole kahtlust, et neid erinevusi tajuti objektiivse, olemusliku ja ületamatuna, mis autori sõnul tugevdas veelgi essentsialismi *meie* ja *nemad* vastanduses.

Siin avaldub selgelt praeguse essentsialismikäsitluse sildistav iseloom – see annab justkui mõista, et inimesed olid tagurlikud, kui nad neid erinevusi tähele panid ja end selle alusel eristasid. Ma arvan, et selline käsitlus teeb liiga tegelikkusele. Paljud kultuurilised iseärasused on ajas vägagi püsivad ja raskesti ületatavad, vaatamata sellele, et nad on sotsiaalselt konstrueeritud. Kuid

sotsiaalsete nähtuste ajalise püsivuse ja stabiilsuse tunnistamine ei tähenda automaatselt seda, et need oleks kuidagi bioloogiliselt või geneetiliselt determineeritud, st essentsialistlikud. See vastandus, mis nõukogude ajal nõukogude identiteedi ja rahvusidentiteetide vahel toimus, ei olnud essentsialism, vaid pigem sotsiaalsete praktikate normatiivne kristalliseerumine – ei üks ega teine pool tahtnud sulandumist (kuigi keskvoim oleks seda soovinud).

Monograafia teine peatükk on pühendatud postkolonialismi ja nõukogudeuuringute omavahelisele mõnevõrra komplitseeritud suhtele. Postkolonialistlik uurimisparadigma on osa nn sotsiaalkriitilisest teoriast, mis on oma eetosega toitnud niihästi kriitilist diskursusanalüüsi, feminismi kui ka *queer*-teooriat – kõigi nende juured on marksismis ning eesmärk paljastada nii hästi kui ka halvasti varjatud ekspluateerimist.

Sellega seoses lahkab Annus detailselt ka teadusliku subjektiivsuse küsimust. Paljud postkolonialismi uurijad on maininud isiklikku sidet oma uurimismaterjaliga ning avalikult toetanud väärtushinnangutest tiinet lähenemist uurimisainesele. Annus nimetabki postkolonialistlikku uurimissuunda poliitiliseks projektiks (lk 84), mis on andnud hääle paljudele kolonialismivastastele liikumistele. Ühesõnaga, ta tunnistab otsesõnu postkolonialistliku uurimisparadigma subjektiivsust, erapoolikust ja poliitilist kallutatust, mida ta püüab tasakaalustada, kutsudes üles kuulama ära kõik hääled, erinevad vaatenurgad ja selle abil konsolideerima uurimisvaldkonda.

Ei maksa siiski olla naiivne – postmodernistlikul „pluralismil” on väga ranged piirid: väljendada tohib küll „rõhutute” vaatenurki, aga mitte „rõhujate” oma. On teada hiljutine juhtum, kus kolonialismi positiivset mõju käsitlev teadusartikkel¹ sattus sellise avaliku

nõiajahi ohvriks, et suur osa kolleegiumist astus tagasi, autor pidi avalikult vabandama ning kirjastus Taylor and Francis korjas publikatsiooni käibelt ära, sest ajakirja toimetajat hakati ähvardama. Seega on naiivne loota, et selles ideoloogiliselt laetud valdkonnas lambad lõviga rahulikult koos rohtu sööma hakkavad.

Postkolonialismi suhte nõukogudeuuringutega muudab iseäranis pikantseks asjaolu, et postkolonialismi teoreetikud vasakpoolsete intellektuaalidena on traditsiooniliselt olnud vägagi sõbralikult meeletatud N. Liidu suhtes, mille õiglast maailma ehitav paatos nii hästi haalus nende endi maailmavaatega. See muidugi seab Annuse veidi paradoksaalsesse olukorda: ta on ideoloogiliselt õigel (st rõhutute) poolel, aga püüab näidata rõhujana riiki, mis marksistliku kaanoni kohaselt oli ju rõhutute poolel. Seetõttu ei panda Annusele loodetavasti pahaks (ja võib-olla lausa oodatakse), et ta näitab ka nõukogude süsteemi progressiivset poolt, mis ühegi teise koloniaalriigi puhul ei tuleks kõne allagi.

Monograafia neljas peatükk on tervenisti pühendatud modernsuse ja kolonialismi ebamugavale läbipõimitusele. Nagu ülal mainisin, võib kolonialismi valgustuslikule ja metslasi harivale missioonile vihjamine Briti impeeriumi kontekstis tähendada teadlaskarjääri lõppu. Annus aga kirjutab üsna julgelt, kuidas nõukogude võim õpetas idapoolsete äärealade inimesed tualetti kasutama, hügieenist lugu pidama jne. Autor näitab ka, kuivõrd teistsugune oli olukord läänepoolsetel äärealadel.

Ta nimetab nõukogude modernsust Baltimaades teise sordi modernsuseks (ingl *subaltern modernity*), mis võimaldas Balti rahvastel tunda end imperiaalsest süsteemist üleolevana, samas aga nautida ka nõukogude metropolides (Leningradis, Moskvast ja Riias) pakutavat kõrgtasemel kultuurielu. Peatükis ongi üsna palju materjali esitatud nõukogude modernsuse helgema poole näitlikustamiseks, ja seda on vanema-

¹ B. Gilley, The case for colonialism. – Third World Quarterly 2017, lk 1–17.

tel inimestel üsna nostalgiline lugeda. Samas ei varja Annus kuidagi nõukogude režiimi selgelt kolonialistlikke jooni: massiivset immigratsiooni, majanduse koloniaalset korraldust, ajaloolise mälu kustutamist ja ümberkirjutamist. Ta analüüs on piisavalt varjundirikas, et nõukogude tegelikkuse keerukust ja vastuolulisust Balti äärealadel veenvalt esile tuua.

Teose viies peatükk on pühendatud kultuurilisele hübriidiseerimisele nõukogude „viljastavates” tingimustes. Analüüs algab tsaariajast, käsitledes kolmiksuhet eestlased, baltisakslased ja hea tsaar, ning kuidas selles dünaamikas sündis laulupeotraditsioon. Suurem osa peatükist ongi pühendatud laulupeo kui rahvusliku rituaali avamisele ja sellele, kuidas see nõukogude ajal säilitas oma rahvusliku vormi, olles suuresti täidetud sotsialistliku sisuga. Suur osa laulupeo käsitlusest on eesti lugejale ilmselt mitmesugustest varasematest üringutest tuttav, pakub aga välismaa lugejale suurepärase analüüsi internationalistliku fassaadi taga toimunud rahvuslikust identiteediloomest.

Peatüki minu jaoks uudseim osa puudutab tantsupeotraditsiooni ja eeskätt meie praeguse rahvatantsu esteetika kujunemist – nimelt põhineb see Annuse väitel suuresti nõukogude balletiartist Moissejevi loodud stiliseeritud rahvatantsu esteetikal, mida ta oma trupiga laialt üle kogu suure kodumaa propageeris. Mis võiks veel uhkem olla: baltisakslastelt võtsime üle laulupeotraditsiooni ja nõukogude kolonisaatoritelt rahvatantsu esteetika ning muutsime need oma rahvuslikuks tuumarelvaks, millega oleme juba ühe impeeriumi lagundanud ja kui vaja, siis ilmselt lagundanud mõne veel.

Monograafia kuues peatükk dekonstrueerib *meie* ja *nemad* kolonialistlikke binaarsusi – kolonisaatori ja koloniseeritu kuvandit, nii nagu see avaldus igapäevaelu praktikates. Peatükis on üsna palju näiteid *meie–nemad* stereotüüpidele mittevastavatest kogemustest:

Venemaalt Eestisse pagunud juutidest, kes karjääri teinuna asusid Moskva koridorides eesti kultuuriavangardi kaitsma, heasüdamlikest sõjanduseõpetajatest, kes lasketiirus tütarlaste jalgu õigesse asendisse aitasid jne. Annus on siiski kaugel n-ö ideoloogilisest dekonstruktsioonist, mille ainus eesmärk on korjata näiteid stereotüüpide paikapidamatuse kohta, et purustada kivilinenud identiteedikategoriasid. Annusel on vähemalt sama palju näiteid sellest, kuidas *meie* ja *nemad* vastandus leidis tollastes igapäevapraktikates vägagi stereotüüpse väljenduse. Kui olla täpne, siis ei olegi see peatükk niivõrd *meie* ja *nemad* vastanduse dekonstruktsioon, kuivõrd selle struktuuriline analüüs – kuidas vastandus avaldub ühiskondlikes suhetes, kuidas seda väljendatakse diskursiivselt ja kuidas need identiteedipositsioonid funktsioneerivad koloniaalses võimumaatriksis, omades lausa normatiivset iseloomu. Termin *dekonstruktsioon* on muidugi poliitiliselt korrektsem kui *struktuuraalanalüüs*. Minu hinnangul aga Annuse dekonstruktsioon pigem kinnitab sotsiaalsete kategooriate vastastikust tihedat tingitust ja struktureeritust, kui näitab nende näilisust ja põhjendamatus.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi ma ei tunne erilist sümpaatiat avalikult ideoloogiliste sotsiaalteaduslike „uurimisparadigmade” vastu, ei tekkinud mul Epp Annuse raamatut lugedes kordagi tunnet mingistki ideoloogilisest kallutatusest – ei konstrueerita siin Balti rahvastele ohvriidentiteeti, ei mõisteta tingimusteta hukka kõike, mis kolonialistlik, ei aeta sinimustvalget ega punast asja, ja mis iseäranis mõnus, ei rõhutata kogu aeg, kuidas rahvus on ikka kõigest üks kujutletud kogukond. Tegemist on väga hea ja tasakaaluka käsitlusega, mis pakub rikkalikult huvitavat materjali selle kohta, kuidas nõukogude ja rahvusidentiteet omavahelises vastasmõjus pool sajandit arenesid.

MARTIN EHALA